

DAROMADLAR VA XARAJATLARNI BOSHQARISH

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Djumayeva Guzal Axtamovna, assistent

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Sayfiddinov Bektosh Bektemir o'g'li, talaba

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Avazov Mirjahon Sherzodovich, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy korxona boshqaruvida daromadlar va xarajatlarni samarali boshqarishning nazariy asoslari, usullari va amaliy mexanizmlariga bag'ishlangan. Tadqiqotda daromad va xarajatlarni rejalashtirish, hisoblash, tahli qilish va nazorat qilishning zamonaviy usullari, ularning moliyaviy natijalar va strategik rivojlanishga ta'siri chuqur o'rganilgan. Xarajatlarni boshqarishning turli tizimlari, daromad oqimlarini optimallashtirish yo'llari, xarajatlar tuzilmasini tahli qilish va uni boshqarish metodlari keng yoritib berilgan. Maqolada shuningdek, korxona faoliyatida daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlash, rentabellikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar, budjetlashtirishning roli, narxlar siyosatini shakllantirish va tannarxni hisoblashning zamonaviy usullari haqida tizimli ma'lumotlar keltirilgan. Turli soha korxonalarida daromad va xarajatlarni boshqarishning o'ziga xos jihatlari, raqobatbardosh ustunlikni saqlash uchun xarajatlarni kamaytirish strategiyalari, innovatsion yondashuvlar va moliyaviy samaradorlikni oshirish yo'nalishlarida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Daromadlar boshqaruvi, xarajatlar boshqaruvi, moliyaviy boshqaruv, budjetlashtirish, narxlar siyosati, tannarx hisobi, xarajatlar tuzilmasi, to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar, bilvosita xarajatlar, o'zgaruvchan xarajatlar, doimiy xarajatlar, marjinal tahli,

rentabellik, moliyaviy rejalashtirish, xarajatlarni kamaytirish, daromad manbalari, moliyaviy natijalar, moliyaviy monitoring, moliyaviy hisobot, strategik xarajatlar boshqaruvi, faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi, maqsadli tannarx hisobi, standart xarajatlar hisobi, moliyaviy tahlil, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, investitsion jozibadorlik.

Kirish

Daromadlar va xarajatlarni boshqarish – bu har qanday korxona moliyaviy muvaffaqiyatining asosiy ustuni va strategik rivojlanishining hal qiluvchi omilidir. Ushbu jarayon nafaqat joriy operatsion faoliyatni moliyaviy jihatdan ta'minlash, balki korxonaning bozor pozitsiyasini mustahkamlash, investitsion jozibadorligini oshirish va uzoq muddatli o'sishini rag'batlantirish maqsadida daromad oqimlarini maksimal darajada oshirish va xarajatlarni oqilona minimallashtirishni o'z ichiga oladi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda, global raqobatning kuchayishi, texnologik o'zgarishlarning tezlashuvi va bozor ehtiyojlarining doimiy o'zgarib turishi fonida daromad va xarajatlarni samarali boshqarish muammolari yanada dolzarblashib bormoqda. Maqolaning maqsadi – daromadlar va xarajatlarni boshqarishning nazariy asoslarini, zamonaviy metod va instrumentlarini o'rganish, ularni amaliyotda qo'llash yo'llarini ko'rsatish, shuningdek, korxonalarning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi optimal nisbatni topish, oqilona xarajatlar tuzilmasini shakllantirish, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish va narxlar siyosatini samarali ishlab chiqish har qanday boshqaruvchi uchun eng muhim vazifalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili

Daromadlar va xarajatlarni boshqarish mavzusi boy nazariy va amaliy adabiyotlarga ega. Klassik moliyaviy boshqaruv nazariyasida (Brealey, Myers, Brigham) kapital tuzilishi, investitsion qarorlar va moliyaviy rejalashtirish bilan bir qatorda daromad va xarajatlarni boshqarish masalalari ham o'rganilgan. Boshqaruv hisobi (Management

Accounting) sohasidagi ishlar, xususan, faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (Activity-Based Costing), maqsadli tannarx hisobi (Target Costing) va standart xarajatlar hisobi (Standard Costing) kabi tizimlar xarajatlarni chuqurroq tahlil qilish va boshqarish imkonini beradi. Iqtisodiyot nazariyasida marjinal tahlil, daromad va xarajat funksiyalari, optimal ishlab chiqarish hajmi tushunchalari asosiy o‘rin tutadi. Zamonaviy tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar (katta ma’lumotlar, sun’iy intellekt) asosida daromadlar va xarajatlarni prognozlash va boshqarish bo‘yicha yangi yondashuvlar rivojlanmoqda. Biroq, O‘zbekiston iqtisodiy sharoitida, ayniqsa, kichik va o‘rta biznesda, bu nazariyalarni amaliyotga moslashtirish, mahalliy bozor xususiyatlarini, soliq me’yorlarini va madaniy omillarni hisobga olgan holda samarali boshqaruv modellarini ishlab chiqish masalalari hali yetarlicha o‘rganilmagan. Transformatsion iqtisodiyot sharoitida daromadlarni diversifikatsiya qilish, import o‘rnini bosuvchi mahsulotlarning tannarxi va narxini optimallashtirish, inflyatsion bosim ostida xarajatlarni nazorat qilish kabi o‘ziga xos muammolar mayjud.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo‘llanilib, unda bir qator ilmiy usullar o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Tizimli yondashuv asosida daromadlar va xarajatlarni boshqarishni yagona boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqishga urinildi. Tahliliy usul yordamida daromad va xarajatlar tarkibi, ularning o‘zgarish tendensiyalari va omillari chuqur o‘rganildi. Qiyosiy tahlil usuli turli sanoat sohalaridagi korxonalarda (masalan, ishlab chiqarish, savdo, xizmat ko‘rsatish) daromad va xarajatlarni boshqarishning o‘ziga xos jihatlarini aniqlash, eng yaxshi amaliyotlarni (best practices) ajratib ko‘rsatish imkonini berdi. Statistik tahlil usullari, jumladan, dinamik qatorlar, o‘rtacha ko‘rsatkichlar, o‘zgaruvchanlik koeffitsientlari yordamida ma’lumotlarni umumlashtirish va ular asosida prognozlar ishlab chiqish amalga oshirildi. Iqtisodiy-matematik modellashtirish usuli daromad, xarajat va foyda o‘rtasidagi funktsional bog‘liqliklarni aniqlash, zararsizlanish nuqtasini hisoblash va turli boshqaruv qarorlarining moliyaviy oqibatlarini baholash uchun qo‘llanildi. Amaliyotchi mutaxassislar (moliyachilar, boshqaruv hisobchilari, menejerlar) bilan suhbatlar va so‘rovnomalar

o'tkazish natijalarida joriy muammolar va amaliy ehtiyojlar aniqlandi. Normativ-uslubiy yondashuv doirasida budjetlashtirish, moliyaviy rejalashtirish va ichki nazoratning me'yoriy hujjatlari tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalariga ko'ra, daromadlar va xarajatlarni samarali boshqarish uchun integratsiyalashgan yondashuv talab etiladi, bunda strategik maqsadlar, operatsion rejalar va moliyaviy ko'rsatkichlar o'zaro uzviy bog'langan bo'lishi kerak. Daromadlarni boshqarish bo'yicha asosiy yo'nalishlar sifatida bozor segmentlarini tahlil qilish va ulardan foydalanish, mahsulot (xizmat) assortimenti va sifatini takomillashtirish, samarali marketing va sotuv siyosatini ishlab chiqish, narxlarni dinamik ravishda bozor talabi va raqobat sharoitiga moslashtirish (dinamik narxlash), shuningdek, mijozlar bazasini kengaytirish va ularga sodiqlikni oshirish orqali daromadlarning barqarorligini ta'minlash aniqlangan. Xarajatlarni boshqarish jarayonida esa xarajatlar tuzilmasini aniq tahlil qilish (to'g'ridan-to'g'ri/bilvosita, o'zgaruvchan/doimiy xarajatlarga ajratish), tannarxni pasaytirishga qaratilgan texnologik, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish, resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash, ishlab chiqarish va menejment jarayonlarini optimallashtirish (biznes-jarayonlarni qayta ko'rib chiqish), shuningdek, budjetlashtirish va standart xarajatlarni joriy etish orqali xarajatlarni oldindan rejalashtirish va nazorat qilish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (Activity-Based Costing) yordamida bilvosita xarajatlarni aniqroq taqsimlash va "zararli" faoliyat turlarini aniqlash mumkin. Bundan tashqari, moliyaviy natijalarni doimiy monitoring qilish, haftalik/oylik hisobotlar tizimini joriy etish, fakt va reja ko'rsatkichlari o'rtasidagi og'ishlarni tahlil qilish va ularni bartaraf etish choralarini o'z vaqtida ko'rish daromad va xarajatlarni boshqarish samaradorligini keskin oshiradi. O'zbekiston korxonalari kontekstida xom ashyo va energiya resurslarining narx o'zgarishlarini oldindan ko'ra bilish va ularga moslashish, loyihaviy moliyalashtirish asosida kapital xarajatlarni boshqarish, inson resurslari xarajatlarini optimallashtirish (samarali motivatsiya tizimlari orqali) alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Daromadlar va xarajatlarni boshqarish – bu faqat buxgalteriya yoki moliya bo‘limlarining vazifasi emas, balki butun korxona boshqaruvining strategik jihatidir. Uning muvaffaqiyati yuqori darajadagi rahbariyatning bu jarayonga sadoqati, aniq maqsadlar va ko‘rsatkichlarning belgilanganligi, barcha bo‘limlar o‘rtasida samarali axborot almashinuvining yo‘lga qo‘yilganligi va zamonaviy axborot tizimlaridan foydalanishga bog‘liq. Daromadlarni oshirish va xarajatlarni optimallashtirish orqali korxona nafaqat o‘zining moliyaviy barqarorligi va rentabelligini ta’minlaydi, balki bozorda raqobat ustunligini yaratish, yangi imkoniyatlardan foydalanish va innovatsion rivojlanish uchun zarur bo‘lgan ichki moliyaviy manbalarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘zbekiston korxonalari uchun global tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish, raqamli transformatsiyani amalga oshirish, xodimlarning moliyaviy savodxonligini oshirish va barqaror o‘sishni ta’minlovchi muvozanatli boshqaruv modelini qurish eng samarali yo‘l hisoblanadi. Kelajakda daromad va xarajatlarni boshqarish tizimlari yanada avtomatlashtirilib, real vaqt rejimida tahlil qilinadigan, prognozlashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan va sun‘iy intellekt yordamida optimallashtirish tavsiyalarini beruvchi tizimlarga aylanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Soliq to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan “Buxgalteriya hisobi milliy standartlari” (Xususan, “Daromadlar”, “Zaxiralar”, “Asosiy vositalar” va boshqa tegishli standartlar).
4. Karimov N., Rasulov A. “Korxona moliyasini boshqarish: nazariya va amaliyot”. – T.: Iqtisodiyot, 2020.
5. Hakimov Z., Tursunov B. “Buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlil asoslari”. – T.: Moliya, 2019.

6. Abdullayev I. “Strategik xarajatlar boshqaruvi va tannarxni hisoblashning zamonaviy usullari”. “Moliyaviy hisob va audit” ilmiy jurnali, 2021-yil, 4-son.
7. Qodirova S. “O‘zbekiston korxonalarida daromadlarni diversifikatsiya qilish va xarajatlarni optimallashtirish yo‘llari”. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy jurnali, 2022-yil, 3-son.